

Csíki Tamás

Városiasodás és önszerveződés

*Egyesületek Kassán a 19. század második felében**

Az egyesületek történeti vizsgálata hosszú ideig a polgárosodás fogalmához kapcsolódott, annak megannyi értelmezése a kutatók számára adaptálható volt. Az egyletek ugyanis az állammal szemben a civil társadalom, a jogilag egyenlő polgárok szabad társulásai, amelyek (igaz, nem kizárólagosan) a kultúra, a tudomány, az oktatás, az egészségügy, egyszóval a civilizatórikus fejlődés igényeit elégítik ki. E szervezetek többsége hozzájárult a rendi és vallási választóvonalak lebontásához, s a társas élet, a viselkedésmód vagy az altruizmus polgári karakterét erősítették. De az egyesületek, ugyancsak az életforma átalakítása és feltelezett egységesítése révén, a munkások, illetve más, a rétegekategóriák szerint nehezen megragadható társadalmelemek kispolgárosodását, a falvakban és az agrárvárosokban a parasztság polgárosodását mozdították elő.¹

A polgárosodás e sokféle értelmezése az egyesületkutatás különböző irányzataira is utal (például az egylet szervezeti kultúrájának, társadalmi összetételének vagy az urbanizációban betöltött szerepének vizsgálata²), ám e tanulmányban nincs módom ezek egyikét sem a kellő részletességgel és következetességgel érvényesíteni. Néhány egylet célkitűzéseinek, tagságának, továbbá az egyesületi élet egy-egy szereplőjének bemutatásával legfeljebb arra keresek választ, hogy a dualizmus korszakában – amikor Kassa városiasodásának, a gyorsuló ütemű betelepülésnek, valamint a nyelvi, felekezeti és foglalkozási struktúra átalakulásának lehetünk tanúi, s részint a városi hatóság, részint az állam a szociális ellátásban, az egészségügyben vagy az oktatás és a kultúra területén mind több feladatot kívánt magához vonni – az említett értelmezési keretek alkalmasak vagy elégségesek-e a burjánzó és sokszínű egyesületi élet jelenségeinek magyarázatára.

NYELVI, FELEKEZETI ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZET

Elsőként a város fejlődésének néhány, az egyletek alakulását és törekvéseit is befolyásoló tényezőjét mutatom be statisztikai adatok segítségével. A népesség száma 1850 és 1910 között több mint a háromszorosára, 44 ezer főre

* A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programja keretében készült.

¹ Például Pajkossy 1993a: 6–9; Pajkossy 1993b: 103–109; Gyáni 1995: 181–190; Papházi 1997: 13–45; Tóth 2005: 138–139.

² Tóth 2005: 17–28.

emelkedett, s ezekben az évtizedekben a nemzetiségi és felekezeti összetétele is megváltozott. Az előbbi nyomon követése nehezen valósítható meg, mivel az 1850–51-es összeírás a nemzetiségre kérdezett rá, és csak a honos népesség adatait publikálták,³ 1880-tól viszont az anyanyelvet tudakolták, ami az etnikai identitással nem azonosítható. 1850–51-ben a magyar nemzetiségűek aránya 33%, 1880-ban a magyar anyanyelvűeké 38%, 1910-ben már 75%. A német nemzetiségűeké 1850–51-ben mindössze 12%, három évtizeddel később viszont a gyarapodó lakosság 16%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, ami 1910-re 7%-ra apadt. A szlovákok a 19. század közepén és 1880-ban is a népesség relatív többségét alkották (41 és 40%), 1910-ben azonban már csak 15% vallotta magáénak a szlovák anyanyelvet.

Az anyanyelven kívül beszélt nyelv a nyelvhasználatról és a nyelvváltás folyamatáról tanúskodik. 1880-ban a magyar anyanyelvűek alig több mint ötöde (22%) tudott egyedül csak magyarul, három évtizeddel később 44%-a, miközben a németül is beszélők aránya 47-ről 29%-ra apadt (ez közel 10 ezer főt jelent), a szlovákul is tudóké viszont 30-ról 42%-ra emelkedett. Ami a német anyanyelvűeket illeti, 1880-ban 49%-uk, 1910-ben már 71%-uk beszélt magyarul, a szlovákoknál ez az arány a két időpontban 27%, illetve 57%.⁴

Az adatok a 19. század közepén Kassa etnikai sokszínűségét mutatják, ami a következő évtizedekben a német és a szlovák nyelvű népesség betelepődése miatt nem változott, sőt a németek aránya az 1880-as értékek szerint növekedett. Nyelvi magyarosodás majd a dualizmus utolsó harmadában következik be, ám a (nyelvi vagy etnikai) homogenizáció semmi esetre sem igazolható, mivel 1910-ben a népesség 60%-ára a többnyelvűség jellemző. (Másként fogalmazva, a magukat magyar anyanyelvűnek vallók megőrizték német vagy szlovák nyelvüket.)⁵

A város felekezeti megoszlása a 19. század közepén egyöntetűbb, és az arányok is lassabban változnak. 1850–51-ben a római katolikusok aránya 78%, 1880-ban 70%, 1910-ben 63%, és csökken az evangélikusok részesedése is (8,1%, 7,7% és 5,4%). A második legnépesebb felekezetté a dualizmus évtizedeiben az izraelita válik (bár a betelepedésük csak az 1840-es évek elején kezdődött), 1910-ben a népesség 15%-át alkották, de emelkedett a görög katolikusok és a reformátusok részesedése is (1850 és 1910 között mindkét felekezetté 3%-ról 8%-ra). A városi fejlődés tehát a felekezeti arányokat kiegyenlítettette, a római katolikusok abszolút többségét azonban nem szüntette meg.⁶

A kassai társadalom szerkezeti vonásait csupán egyetlen időmetszetben, az 1910-es foglalkozási statisztika alapján mutatom be. A kereső népesség legna-

³ Részletesebben Czoch 2009a: 149–164.

⁴ *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. 1. kötet; *Magyar Statisztikai Közlemények* (a továbbiakban MSK) 61. kötet; Czoch 2009a: 155.

⁵ Arra a későbbiekben látunk példát, hogy a város etnikai és nyelvi miliójét a Kassán lakók miként érzékelték.

⁶ *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. 1. kötet; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész.*; Czoch 2009a: 162.

gyobb hányada az iparban dolgozott (7918 fő – 35,6%), a kereskedelemben és a hiteléletben 1818 fő (8,2%), a közlekedésben 1139 fő (5,1%). A közszolgálat és a szabadfoglalkozások csoportjának létszáma, a közszolgálati segédszemélyzetrel együtt, 1926 fő (8,7%), a véderőé 3735 fő (16,8%), 2600 főt cselédként alkalmaztak (11,7%).⁷

A népszámlálás a foglalkozási főcsoportok részletezését is lehetővé teszi. Az iparban foglalkoztatottak 21%-a önálló iparos, 3%-a tisztviselő és 76%-a alkalmazott (fizikai munkás). A kereskedelemben és a hiteléletben ennél lényegesen magasabb az önállók aránya (43%), a tisztviselőké 19%, az egyéb alkalmazottaké 38%, míg a közlekedésben dolgozók megoszlása: 29% tisztviselő és 71% alkalmazott.

A középosztály népes csoportját alkották a közszolgálat és a szabadfoglalkozások kategóriájába soroltak, összlétszámuk 1353 fő. A városi hivatalnokok aránya közöttük 28% (377 fő), az elemi és polgári iskolai tanítóké, valamint a középiskolai tanároké 27% (371 fő), a bíráké, ügyészeké és ügyvédeké 20% (270 fő), továbbá a közegészségügyben dolgozóké és az egyházi szolgálatban állóké 8-8% (112 és 105 fő).⁸

A foglalkozási statisztika merev kategóriái a szakmák és hivatások változosságát sok esetben elfedik, a fenti adatokból mégis levonhatunk néhány következtetést. A népességnövekedés egyik kiváltó oka a dualizmus kori iparosodás, s bár nemcsak a gyáripari, hanem az egészen más szociokulturális karakterű kisipari munkások (segédek) száma is gyarapodott, a 19–20. század fordulójára egy népes munkavállalói csoport megjelenésével kell számolnunk. (Az alkalmazottak aránya 1910-ben, ide sorolva a kereskedelmi, a közlekedési, valamint a közszolgálati segédszemélyzetet és a külön megnevezés nélküli napszámosokat is, 39%, összesen 8667 fő.⁹) Kassa ugyanakkor az északkelet-magyarországi régió közigazgatási és tankerületi központja, iskolaváros, ezért a városi és vármegyei tisztviselők, valamint az értelmiségiek (a Bildungsbürgertum) a középosztály jellegadó részét alkották.¹⁰

TÁRSASEGYLETEK

Az egyesületek igen sokfélék voltak, célkitűzéseik szerinti tipologizálásuk így gyakran nehézségekbe ütközik. Ezért a dualizmus kori kassai egyesületi életet jól ismerő, abban egészen aktív ipariskolai tanár, Lekly Gyula felosztásához fordulok, aki Abaúj-Torna vármegye és Kassa 1896-ban megjelent monográfiájában

⁷ Az egyéb kategóriákba soroltak száma: őstermelés 482 fő (2,2%), nyugdíjasok, magánzók és tőkepénzesek 1208 fő (5,4%), külön megnevezés nélküli napszámosok 728 fő (3,3%).

⁸ A *Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész* alapján.

⁹ Ebből ipari munkás 27%, 5950 fő (*Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész*).

¹⁰ Márai Sándorban ez a „szigorú hivatalnokváros” képzetét keltette (Márai 2008: 26).

három típust: a „szorosabb értelemben vett társadalmi”, a közművelődési, valamint a jótékonyági és segélyegyleteket különbözteti meg.¹¹

Széchenyi István kezdeményezése Kassán rendkívül hamar követésre talált, 1828-ban alakult meg ugyanis a Társalgási Egylet (a Nagy Kaszinó), mely három évvel későbbi, német és magyar nyelvű alapszabálya szerint a „művelt férfiak egyesülete”, s „minden nemes és érdemes magaviseletű férfi polgári álláspontja nélkül” a tagjává válhat. A polgárjog eszerint nem feltétele a tagságnak, s bár társadalmi összetételének meghatározása és a változások pontos nyomon követése nem valósítható meg, annyi megállapítható, hogy a vármegyei és a Kassán lakó arisztokraták aránya, akik az alapítás időszakában többséget alkottak, már a rendi korszakban csökkent, míg a polgári foglalkozásúaké, elsősorban a vagyonos kereskedők és iparosoké emelkedett. Ez a csoport az 1855-ös tagnévsorban is körvonalazható,¹² a következő évtizedekben viszont a tagságban (és természetesen a választmányban is) az új középosztályi elit: a vállalkozó polgárság, valamint a városi tisztviselők és az értelmiségiek jutnak meghatározó szerephez. (Igazgatója az 1880-as évek közepétől éppen Lekly Gyula.)¹³

1867-ben a város egyik legrégebbi polgárházában, a Lőcsei-házban alakult meg a Polgári Társaskör, melynek célkitűzései között a „művelt társas élet élvezeteinek” megszervezése, a „polgári elem emelkedésének” előmozdítása, valamint az önhibájukon kívül elszegényedett tagoknak, s azok özvegyeinek és árváinak segélyezése fogalmazódott meg. Az önszegélyezés és egy segélypénztár létrehozása nem tartozott a társasegyletek tipikus funkciói közé, ám összhangban volt az egyesület világosan megfogalmazott szándékával: az egyesület életében a „mostohább anyagi helyzetben lévők is részt vehessenek”. Megalakulását Balázs Mihály, a községi elemi iskola tanítója kezdeményezte. 1867-ben 130 tagja volt, akik között elsősorban iparosokat, rajtuk kívül kereskedőket és tanítókat találunk (igazgatónak Tordássy András cipészt választották meg). Az egyesület a helyi iparoskörrel létesített intézményes kapcsolatot, s bár a következő évtizedekben a tagok között városi tisztviselőket, tanárokat és gyárosokat is azonosíthatunk,¹⁴ ami minden bizonnyal a szervezet

¹¹ Lekly, akivel a továbbiakban többször találkozunk, a *Kassa társadalma* c. fejezetet írta meg, melyben több tucat egyesületet sorol fel (Lekly 1896: 209–211).

¹² Mahr Sámuel kereskedő, az 1849-ben fűszerüzletet nyitó Novelly Sándor (valamint apja és fivére, Novelly Antal és Imre), a kőedénygyártó alapító Moll Károly és József, a vas- és drótgyáros Gosznovitzer Vilmos (a kereskedőtestület elöljárója), az ács és építőasztalos (később parkettagyáros) Láng József vagy Lehrner János órás (közülük a Novellyek és a Mollok rendelkeztek nemesi címmel). Tagja volt a kaszinónak 1855-ben az előző évben a kereskedő grémiumba felvett izraelita ékszerész, Adler József is (Kerekes 1913: 47–48, 69, 71–74, 78, 135, 232).

¹³ MNL OL K 150. 417. cs. 21767/1875. A kassai Casino alapszabásai tagjainak névsorával. Kassa, 1832; A Kassai Társalgási Egylet (Casino) alapszabályai. Kassa, 1885.

¹⁴ Például Tfirst Vendel aljegyzőt (utóbb a társaskör igazgatója), dr. Hoffman Arnold teológiai tanárt, Sztudinka Gyula bútorgyárost és a parkettagyáros Láng Józsefet (aki a Nagy Kaszinónak is a tagja). Az önszegélyezés ezzel egyidejűleg kikerült az egylet célkitűzései közül (Köves 1931: 1–24).

tekintélyét növelte (sőt elnöknek Münster Tivadar polgármestert nyerték meg), társadalmi összetétele alapvetően nem változott meg.¹⁵

Időrendben haladva, 1878-ban újabb társasegylet alakult, a Kassai Kaszinó, mely helyiségeit a Fő utca egyik legpatinásabb épületében, a Forgách-palotában rendezte be. Tagjairól nem maradtak fenn névsorok, csupán az elnökeket és az igazgatóit ismerjük az 1890-es évekből. Az előbbi, reprezentatív tisztséget nagyréti Darvas Imre, Abaúj-Torna vármegye és Kassa nyugalmazott főispánja, valamint gróf Semsey László császári és királyi kamarás, országgyűlési képviselő töltötte be; igazgatói Bernáth Elemér, a kassai ítélőtábla elnöke, Harmos Gábor, Nógrád megye főjegyzője, majd kassai táblabíró, Rakovszky Endre, aki szintén a vármegyében kezdte hivatali karrierét, továbbá Slachta Kálmán, a takarékpénztár igazgatója. Mindnyájan földbirtokosok, nemesi (főnemesi) címek tulajdonosai,¹⁶ s rajtuk kívül igazgatónak a legrégebbi és a legkiterjedtebb rokoni kapcsolatokkal rendelkező patrícius polgárcsaládok leszármazottait, Lasz gallner Ödönt, a múmalom igazgatóját vagy Éder Gyula városi jegyzőt választották meg. Nem tudjuk, kik voltak a kezdeményezők, mégis úgy tűnik, a Kassai Kaszinó a vármegyei tisztviselők, illetve a közép- és nagybirtokosok szegregációját biztosította, illetve azok csatlakozhattak, akik – Weis István későbbi megfigyelését érvényesnek tartva – „vagy nagyon jónevűek, vagy nagyon jó modorúak és vagyonosak, vagy az illető megyében [városban – Cs. T.] olyan összeköttetésük van, amely megnyitja számukra az ajtókat”.¹⁷

Ezzel nem ért véget a társasegyletek alapításának sora.¹⁸ A több évszázados múltra visszatekintő kereskedőtestület 1880-ban alakult kereskedelmi ipartársulattá, mely a kereskedő ifjak együletével együttműködve, kereskedelmi társaskör létrehozását határozta el. A Kereskedő Kaszinó 170 taggal 1881-ben kezdte meg a működését, céljai között a „kereskedelmi osztály” érdekeinek előmozdítása,

¹⁵ MNL OL K 150. 2478. cs. 21357/1894. A Kassai Polgári Társaskör alapszabályai. Kassa, 1893; Köves 1931: 1–55.

¹⁶ Slachta lengyel származású (Slachta Margit apja), s talán róla mintázta Márai egyik szereplőjét, ellenfiktót teremtve, vagy legalábbis megkérdőjelezve a dzsentrikép irodalmi egyöntetűségét. „A bankot »Endre bátyám« igazgatta, nagyon sok eréllyel és buzgalommal. Endre bátyám országos nevű családból származott, jogot végzett, mint akkoriban az egész nemzedék, mely »szabad pályán« keresett boldogulást, s nem érte be a megyei, városi számrárlétrával. A dzsentriosztálynak ezt a lateinereskedési életszakát gyermekkoromban közelről láttam, s később úgy vettem észre, hamisan emlékezik meg erről az időről és szereplőiről a kortársi irodalom. Endre bátyám lelkesen szánta magát a bankpályára, amely testétől, lelkétől idegen volt, lelkiismeretesen betartotta a hivatalos órákat, s egyáltalán nem emlékeztetett arra a vidéki, vadászó, kaszinózó, uraskodó hivatalnoktípusra, aki éjfél tájban fogadja el, ferbli közben, a kaszinópajtás váltóját. Az élet mindig más. Endre bátyámat nem tekintette senki közgazdasági lángésznek, de többet körmölt a bankban, mint vadászott és kártyázott, kicsit olvasott is, utazott is, mértékletesen élt, s a dzsentrijelvényekből talán nem is őrzött meg erre az életre egyebet, mint a pecsétgyűrűt” (Márai 2008: 25–26).

¹⁷ *Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1891–1895* alapján; Lekly 1896: 209–211; Weis Istvánt idézi Kövér 1995: 220.

¹⁸ Azt csak megemlítem, hogy Kassán, ahol a dualizmus évtizedeiben nagyszámú katonaság állomásozott, tiszti kaszinó is működött, mely a „katonai tudományos” jelzőt érdemelte ki (*Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1891*).

a társalgás és a „szellemi ösztönzés”, valamint a magyar nyelv „művelése és gyökeresítése” fogalmazódott meg. Ennek megvalósítására könyvtár és játékterem berendezése mellett, tudományos felolvasásokat és a tagok értekezéseinek megvitátását is tervezték.

A társaskör tehát a kereskedőgrémium bábáskodása nyomán alakult meg, így az egykori testületi összetartozás megőrzését, az érdekvédelmet, valamint a szakma új ismereteinek és készségeinek elsajátítását egyaránt segíthette. A kapcsolat az egyesület vezetőinek személyében (és feltehetően a tagságban is) kimutatható, elnöke ugyanis Szakmáry Károly, titkára Siposs Andor Gyula lett, akik a kereskedelmi ipartársulatban is ugyanezeket a tisztségeket töltötték be.¹⁹

A kereskedelmi vállalkozások új lehetőségeit Siposs életútjának néhány mozzanatával mutatom be, amelyek egyesületi aktivitásának motivációira is utalhatnak. 1876-ban divatáru-kereskedőként önállósult, majd a kormány a kassai állami kötőszövő tanműhely felügyeletével és termékeinek terjesztésével bízta meg. Ez alapozta meg Siposs további karrierét. A műhelyet ugyanis 1881-ben megvásárolta, és mechanikai kötőszövő-, valamint harisnyagyárrá fejlesztette, később Lőcsén, Perbenyiken és Úrvölgyön alapított új gyártelepeket. Az 1880-as években a magyar ipar (és feltehetően a saját) termékeinek népszerűsítésére lapot adott ki *Kassai Szappanbuborékok* címmel, felsőkereskedelmi iskola, továbbá hitelező védegyelet létrehozását szorgalmazta, amelynek – és általában a Felvidék kereskedelmének – támogatására Kassa közigazdasági előadójaként a minisztériumban is pártfogókat találhatott. Mindehhez kapcsolódott egyesületi és érdekképviselői aktivitása. Az említetteken kívül nemcsak a Kereskedelmi és Iparkamarának, valamint a Kassai Iparosok és Munkások Rokkant és Nyugdíj Egyletének volt az elnöke, hanem az országos ipari szakegyesületekhez is csatlakozott, és 1885-ben ő kezdeményezte a Kassai Állatvédő Egylet megalapítását.²⁰ A társadalmi és közéleti szerepvállalást, valamint az egyesületekben való részvételt – ami a reprezentatív elnöki és a szervezőmunkát igénylő titkári tisztséget egyaránt magában foglalta – tehát a nemzeti és a helyi-regionális kereskedelem és ipar fejlesztésének szándéka, valamint a személyes karrierépítés együttesen motiválta.

Az eddig ismertetett „választék” azonban még mindig nem volt elegendő a társaságra vágyó kassai polgárok számára. 1893-ban alakult meg a lakosság által zsidó kaszinóként azonosított Kassai Társaskör (iratai szintén nem maradtak meg), melynek igazgatója az 1890-es években Engel József ügyvéd, majd Holländer Jenő földbirtokos, a választmányában pedig vagyonos kereskedők, magántisztviselők és értelmiségiek kaptak helyet (Scharman Artúr, Adler Károly, Glück Lipót, Lorber Péter, Fényes Samu).²¹

Végül még egy, az előzőektől eltérő funkciójú társasegyletet említek, mely a szabad királyi városi polgárság, illetve a városi élet politizálódásának néhány sajátosságát mutatja. 1869-ben alakult meg a Kassai Deák-kör, mely alapszabá-

¹⁹ MNL OL K 150. 884. cs. 10884/1881 és 886. cs. 22232/1881; Kerekes 1913: 239.

²⁰ Máday 1907: 25. Az életrajzi adatokra lásd Kerekes 1913: 223–224.

²¹ *Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1893–1896* alapján.

lya szerint a „szabadelvű haladást demokratikus elvek alapján” akarta előmozdítani, s a helyi és az országos „kérdések megoldásánál” érvényre juttatni. Ennek érdekében nyilvános közgyűlések és választmányi ülések tartását, továbbá a közvéleménynek a „sajtó, társalgás és eszmecsere útjánai élénkítését és felvilágosítását” tűzte ki célul. A kör három szakbizottságot hozott létre: a politikait, mely a kormány döntéseit véleményezi és reformokat indítványoz, a városügycit,²² ami a lokális „ügyeket” vitatja meg és segíti a végrehajtásukat, valamint a sajtóügycit, mely a kör érdekeit a napilapokban érvényesíti. Tagtoborzásra és céljaik népszerűsítésére a város több pontján aláírási íveket helyeztek el (a tagság feltétele kizárólag a „polgári becsületesség”, valamint az évi egy forintos tagdíj fizetése volt).

A Deák-kör tevékenységét részleteiben nem ismerjük, és azt sem, hogy tartósan fennmaradt-e, vagy csupán az 1869-es választásokra jött létre a kormánypárti jelölt támogatására. Szándékai (illetve politikai ideáljai) között azonban az alkotmányosság és a kiegyezés védelme, a városi politikában való részvétel, a közélet és a nyilvánosság élénkítése, valamint a szabad véleményalkotás fórumának megteremtése együtt fogalmazódott meg.

A kör társadalmi összetétele valóban „demokratikusnak” tűnik. A választmány nem kevesebb, mint 100 főből állt, és az egyesülethez főnemesek (Barkóczy Ferenc, Csáky Rezső, Klobusiczky János), városi és vármegyei tisztviselők (Ardényi Pál tisztii ügyész, Szent-Léleky Gyula árvaszéki ülnök), értelmiségiek (Alexy Lajos orvos, Brósz Jónát ügyvéd), a vállalkozó elit több tagja (Ungár Ignác szeszgyáros, Elischer Károly szalámigyár-tulajdonos), kereskedők és iparosok (Novelly Sándor fűszerkereskedő, Lasz gallner Ágoston posztó-, norinbergi áru- és vegyeskereskedő, Haydu Dániel szappanos, Fröhlich Károly aranyműves), azaz „régii” és „új” polgárok, katolikusok (köztük Perger János, a kassai egyházmegye püspöke), evangélikusok és izraeliták, a Nagy Kaszinó és a Polgári Társas-kör tagjai egyaránt csatlakoztak. A Deák-kör tehát a legkülönbélebb társadalmi helyzetű egyéneket vonzotta (igaz, a személyes kapcsolatuk minden bizonnyal valamennyi egyesület között a legfelületebb), egy jól körülhatárolható csoportját azonban a rokoni szálakkal összekötött evangélikus polgárság alkotta.²³ S talán az sem véletlen, hogy a társulat elnökének a hozzájuk tartozó Haydu Dánielt választották meg.

²² Ebben kaptak helyet az egyesülethez csatlakozó városi tisztviselők.

²³ Benczúr Vilmos, Loósz József, Haydu Dániel, Fiedler Gyula, Lasz gallner Ágoston, Záhr Rezső. A rokoni (és üzleti) kapcsolatokat több generációra terjedően Kerekes György mutatta ki 1913-ban megjelent kötetében. A kereskedelmi iskola tanára a leszármazottakat személyesen ismerte, de levéltári adatokat vagy a Lasz gallnerek nemzetségekönyvét is felhasználta, és szemmel láthatóan emléket kívánt állítani a régi kassai polgárságnak (MNL OL K 150. 53. cs. 4876/1869; Kerekes 1913: 36–37).

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS ÖNKÉPZŐ EGYLETEK

Lekly Gyula a kassai egyleteket lajstromozó írásában a második kategóriába a közművelődési, az irodalommal, a művészetekkel és a tudománnyal foglalkozó, továbbá az önképző egyesületeket sorolta. Kövessük továbbra is az ő felosztását, arra keresve a választ, hogy a különböző társaságok miféle műveltségesszmenyt képviseltek, s ehhez milyen szervezeti kultúrát (ideértve az államhoz, az egyházhoz vagy a városhoz fűződő kapcsolatukat) honosítottak meg.

A történeti szakirodalom a dalegyesületeket tipikus polgári szerveződésként tartja számon, melyek a városok kulturális életében, a valóban aktív kisközösségek szerveződésében és az egyének szabadidejének eltöltésében is meghatározó szerepűek.²⁴ Kassán a reformkori előzmények után, 1867-ben a „város kebelében” alakult meg az Első Magyar Dalegylet, mely alapszabálya szerint „a dalt és a zenét társulva mulatni és mulattatni, sociális téren a legtágabb körű társulási viszonyt megállapítani és a zenét terjesztve az ének fejlődését előmozdítani” akarta. Nem tudjuk, a hangsúlyozott városi kötődés pontosan mit jelent (anyagi támogatást, a szervezésben való részvételt), mindenesetre a presztízst növelte a többi egyesület között, valamint Kassát mint közösséget reprezentálta nemcsak a helyi rendezvényeken, hanem az országban sokfelé tartott, nagy nyilvánosságot kapó dalversenyeken is. Ezáltal a dalegylet, mai kifejezéssel, a kulturális marketing eszközévé válhatott, s tagjai településhez kötődő identitását erősítette.²⁵

Másfajta műveltségesszme és identitáspolitikát hívta életre 1881-ben a Kassai Nemzeti Kört, mely a „műveltség, a közhasznú elmélkedés és eszmecsere előmozdítását” tekinti céljának, ezért tudományos és szépirodalmi felolvasásokat, valamint ének, szavalati és zeneelőadásokat tart. Volt azonban ennél konkrétabb szándéka is, amit Giczey Gyula törvényszéki bíró, az alakuló intézőbizottság elnöke fogalmazott meg: „[A] helyi viszonyokra tekintettel szükséges egy olyan egyesület létesítése, mely városunk különböző ajkú lakosai között a magyar nemzeti nyelv társadalmi terjesztését és művelését egyik fő céljának tartja.” Ami az 1880-as évek eleji kassai közéletben nem volt egészen konfliktus nélküli – erre szintén Giczey szavai utalnak: az egylet „keletkezésének indokai felől valótlán híreket terjesztő ellenérdek rosszakarató működésével” kell szembenézniük.²⁶

A Nemzeti Kör tevékenységéről kevés információnk van, az egyik „tudományos” felolvasást azonban, amit 1885-ben Lekly Gyula tartott, fontosságára

²⁴ Például Kruppa 1992: 82.

²⁵ 1870-ben a pesti első országos dalünnepen a harmadik helyen végeztek, 1873-ban a nagyváradi dalosversenyen szerepeltek. Ebben az időszakban a tisztikarában és a választmányában városi hivatalnokok (Éder Gyula, Éder Elek, Schürger József), tovább kereskedők és iparosok (Legányi Samu, Toperczer Lajos, Kompóthy János, Hauser Károly) voltak (MNL OL K 150. 325. cs. 8987/1874; Schalkház 1944: 8).

²⁶ Az egyesület elnöke, dr. Lúcz Ignác 1835-ben Szatmáron született. Teológiát tanul, majd bölcséleti doktori címet szerez, az 1860-as, 70-es években az ungvári és a szatmári gimnáziumban tanít. 1876-ban telepszik Kassára, és nyugdíjazásáig a főreáliskola tanára (MNL OL K 150. 1683. cs. 12094/1888; Szinyei 1902).

tekintettel nyomtatásban is megjelentették. Ebből néhány gondolatot idézek, ami az egyesület szellemi miliójéről tájékoztat.

„Kassa iparos ifjúsága legnagyobb részt tót ajkú, sokszor a legmagyarabb hangzású név mellett is. A köznép teljesen tót [...] Vezérszerepet kell vállalnia [a városnak] a nagy nemzeti mozgalmakban, ki kell bontania azt a dicső zászlót, mely alatt a múltban Kassa hazafisága annyi áldozatot hozott a nemzetiségnek. Vissza kell idézni azt az időt, melyben Felső-Magyarország együtt operált Erdéllyel [...] A mi tarka ethnographiai térképünk megváltoztatása közös célunk kell hogy legyen. Baj van mindenütt, s az Alföld kivételével sehol sem teljesen biztos és szilárd a talaj a magyar állameszme és a magyar faj alatt. Észak-Magyarországon a szlavizmus, Erdélyben a dákorománizmus, Dél-Magyarországon az omladina örökségeképpen a dákoromán üzelmek. Mindenütt veszély [...] Kassa Felső-Magyarországnak nemcsak stratégiai, kereskedelmi, de magyar nemzetiségi szempontból is erős metropolisa kell hogy legyen. Ez nem csupán az iskolák ügye, ez mindnyájunk érdeke. Polgárságunk jelentékeny része – nem az intelligenciát értem – német, köznépünk tót.”²⁷

Lekly Gyula a kassai egyesületi élet egyik legaktívabb résztvevője volt, ezért az ő életútjának is érdemes néhány mozzanatát bemutatni, ami személyes motivációiról, közéleti szerepfelfogásáról is elárulhat valamit. 1853-ban a Szolnok-Doboka megyei Désen született, apja földbirtokos és vármegyei hivatalnok. A fiú a középiskolát Debrecenben kezdte, majd Nagyváradon a Szent József Intézetben folytatta (itt önképzőkört alapít, melynek az elnöke), és a premontrei főgimnáziumban fejezte be. Ezután a pesti egyetem bölcsészeti fakultásának a hallgatója, s csak 1876-ban telepszik Kassára, ahol a magyar kir. gépészeti közép-, később felső-ipariskola tanára lesz. Társadalmi aktivitása valóban imponáló: hosszabb-rövidebb ideig a Kereskedelmi Ifjak Társulatának az elnöke, az Első Magyar Dalegylet és a Női Dalos Egyesület igazgató alelnöke, illetve igazgatója, a Tornázó és Vívó Egyesület titkára, iskolájában önképzőkört és önszegélyező együletet alapít. De 1885-ben a Nagy Kaszinó igazgatójának, utóbb a Kazinczy Társaság alelnökének is megválasztják. Ezenkívül politikai, valamint szépirodalmi és történelmi cikkei jelentek meg különböző kassai és országos lapokban, 1898-ban átveszi az ekkor már több évtizede megjelenő, német nyelvű *Pannónia* szerkesztését, amit magyar folyóirattá alakít, és ő szerkesztette az 1848/49-es szabadságharc kassai emlékalbumát is.²⁸

Ezt az aktív társadalmi szerepvállalást Lekly szocializációja alapozta meg (már diákkorában önképzőkört szervez), ám minden bizonnyal közrejátszott ebben a városba telepedő ambiciózus fiatalembernek az a szándéka is, hogy integrálódjon a helyi középosztályi elitbe, hogy társadalmi és személyes kapcsolatokat építsen ki (az „idegen” származása kompenzálása érdekében). Ez a legrégebbi társasegyletben,

²⁷ Lekly 1885.

²⁸ Szinnyei 1900.

a nagy kaszinóban betöltött tisztsége alapján úgy tűnik, könnyen megvalósulhattott, majd szépirodalmi és tudományos munkáival szerzett országos ismertsége további egyesületek (pl. a Kazinczy Társaság) exkluzív pozícióihoz nyitott utat.

Nem feledkezhetünk meg a Nemzeti Körben tartott beszédéről sem, ami a kassai etnikai és nyelvi miliő 19. század végi észlelését is szemlélteti. A helyi német polgárcsaládból származó régész és művészettörténész, Henszlmann Imre négy évtizeddel korábban, 1846-ban megjelent cikkében a nemzetiségnek nem tulajdonít túl nagy jelentőséget, bár a polgárokat németnek, a nemességet magyarnak tekinti (a szlovákok jelenlétét figyelmen kívül hagyja).²⁹ Nem így Lekly Gyula, aki beszédében a 19. század végi nacionalizmus szinte teljes eszmei és retorikai fegyvertárát felvonultatja. A rendi választóvonalak hiányoznak az érveléséből, az etnikai különbségeket azonban világosan észleli, a magyar hangzású név és a (jól-rosszul) beszélt nyelv sem téveszti meg diákjai vagy bárki más nemzetiségének azonosításában, amihez társadalmi karaktert kapcsol. A „polgárság” jelentékeny részét (Henszlmannhoz hasonlóan) németként azonosítja, amittől a tót „köznépet” és (árnyaltabban) a magyar „intelligenziát” is megkülönbözteti.³⁰ Hivatásának pedig az etnikai sokszínűség felszámolását, az „állameszmével” összhangban a kassai és a megyei magyarság megerősítését tartja, melynek egyik eszköze – beszédében erre is kitér – irodalmi egyletek, kultúr- és iskolaegyesületek alapítása. Társadalmi és közéleti aktivitásában tehát bizonyosan ez a motívum is szerepet játszott, s műveltségességében Kassa a nemzeti történelmi hagyományok részeként, a magyarságot védő „metropolisként” van jelen.

Visszatérve a Kassai Nemzeti Kör alapításához, azt a nemzeti identitás erősítése és a város „idegen ajkú” lakosainak magyarosítása ösztönözte, a művelődést, a kultúra terjesztését is ennek a célnak rendelte alá. Létrejöttében tehát az állameszme és a politikai hatalom szándékai játszottak közre, ami a további történetét is meghatározta: néhány évi működés után, 1886-ban átadta a helyét a magyarosítás programját az egész megyére kiterjesztő és azt a népműveléssel összekapcsoló, ezért nagyobb szervezettséget igénylő Abaúj-Torna vármegyei és Kassai Közművelődési Egyesületnek.³¹

A „nép” nevelése elsősorban a tanítókra hárult, akik 1885-ben alapították meg a Kassa vidéki Római Katolikus Néptanítók Egyesületét. Alapszabálya sze-

²⁹ „A polgárok jobbra németek, s az előbbi nemzedék kevésé szít a magyar szellemhez, mely csak a gyermekeinél kezd fogamzani. A magyarságot itt, mint mindenütt, általában a közép nemesség teszi, állandó lakást azonban aránylag csak kevesen tartanak közülük a városban, mert a Kassán lakástól elidegenítheti őket a fő nemesség kizáró osztályszelleme” (idézi Czoch 2009a: 149).

³⁰ A korabeli percepciók után, a kassai polgárság emlékezetét megteremtő Márait idézem, akinél a nyelvhasználat a társas életet szabályozó kulturális értékrend részeként jelenik meg (megkülönböztetve a kommunikáció szlovák és „kiműveltebb” német változatát). A cselédek „valamilyen különös, felemás tót-magyar keveréket beszéltek, a helybeli úri társaság társalgási nyelve hivatalosan a magyar volt, de otthon, a családban még a bevándorolt magyarok is inkább cipszer tájszólású németet beszéltek. Mindebben kevés volt a szándék. A város hangulata magyar volt, de papucsban, ingujjban, vacsora után az urak is németre fordították a szót” (Márai 2008: 21).

³¹ Lekly 1896: 209–211; a pozsonyi párhuzamokra Mannová 2006: 80.

rint a római katolikus vallás szellemében egyesíti az egyházi és a világi néptanítókat, javítja „társadalmi és anyagi állásukat”, az egyházi hatóság által kitűzött tételek megvitatásával segíti önképzésüket, valamint betegség és halálozás esetén támogatja őket vagy a családtagjaikat. Az egyesület három esperesi kerületre (kassai, saczai és szeptsi) oszlik, azok pedig körökből állnak, melyek évente gyűlést tartanak (a tagok ezeken kötelesek megjelenni), ahol a népnevelés ügyében kiadott rendeleteket olvassák fel. Amennyiben a választmány előzetesen engedélyezte, a tanítók nevelési és tanügyi tételekről előadást tarthatnak, amit vita követ. Az egyesület a kassai püspök joghatósága alatt állt, elnökének Hámorszki Mihály felsőtőkési lelkészt választották meg.³²

Tanítóegylet Kassán már az 1870-es években alakult, ez a szervezet a katolikus népnevelés aktivizálódását és az előzőektől eltérő egyesületi kultúra megjelenését jelzi. Struktúrája az egyházi hierarchiát követi, a tanítókat ezáltal az esperesi kerületek szerint tagolja. A képzés és a segélyezés centralizált, az egyházi hatóságok által irányított, illetve felügyelt, és a tanítók ellenőrzésével kapcsolódott össze (a tagdíjakat az esperesekhez továbbították, akik a segélyezésről döntöttek). S bár arról nincsenek adataink, hogy az egyháznak miféle eszközei voltak a belépés ösztönzésére, és ezzel milyen hatékonysággal élt, az egyesület a felekezeti elkülönülés fenntartásához és a katolikus hivatásrendiség erősítéséhez egyaránt hozzájárulhatott.

Az önképző egyletek száma az abszolutizmus évtizede után, az 1860-as évek közepétől gyarapodott, ezeket részben tanintézetek diákjai, részben az iparban alkalmazott segédek és tanoncok alakították. A királyi jogakadémián 1877–78-ban két társulat is létrejött. Először az olvasókör, mely tagjai jog- és államtudományi ismereteinek fejlesztését, valamint műveltségük és „erkölcsi hitelük” emelését tűzte ki célul. Önálló könyvtárat rendezett be, felolvasásokat, vitákat és más: „ész és kedélyképző” összejöveleteket tartott, ezenkívül évkönyvet is megjelentetett. Elnökének, aki minden bizonnyal a legaktívabb volt a szervezésben, a felvidéki német családból származó Brósz Lászlót választották meg. Egy évvel később alakult meg a Jogakadémiai Dalkör, mely az önképzést a diákság „művészi érzékének ébresztésével és fejlesztésével” kiegészítve, a műzene terén kívánta biztosítani.³³ Az olvasókörnek a szakmai szocializációban, a hivatás- és csoporttudat erősítésében lehetett szerepe, ezáltal a professzionalizációhoz járult hozzá. Emellett, miként a dalkört is, a műveltség és az ettől elválaszthatatlan folytonos önképzés (Bildung) igénye hozta létre, és segítette ennek belső értékke válását, ami a későbbi egyesületi és közösségi-kulturális aktivitáshoz vezethetett.³⁴

³² MNL OL K 150. 1354. cs. 27273/1885.

³³ MNL OL K 150. 600. cs. 18734/1877 és 683. cs. 20343/1878.

³⁴ Brósz László, akiből vagyonos ügyvéd lett, részt vett a Kassai Irodalmi Társaság (a Kazinczy-kör elődje) alapításában, emellett a kassai színügyi választmány, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tagja, de az evangélikus egyház-köztség elnöki tisztségét is betöltötte (*Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1900*; Keller 2010: 48–50). Brósz Lászlóról és családjáról, valamint a Kazinczy-kör társadalmi összetételéről a századfordulón részletesen Koudela 2005.

Milyen műveltségeszményt, illetve egyéni és kollektív társadalmi stratégiákat feltételezhetünk az ipari munkások egyletalapításai mögött? Az 1869-ben alakult Kassai Iparos Ifjúság Önképző és Segélyegylete a segélyezés mellett, amire csak az évente megmaradó tagdíjak kamatait szánta, nagyobb hangsúlyt fordított a szellemi művelődésre és társalkodásra, valamint az „osztálykörébe tartozó tudományok és hasznos intézmények” fejlesztésére, de lehetővé tette a „tisztos mulatóságokat is, mindennemű nyereszkező játék kizárásával”. Az egy évvel későbbi közgyűlés pedig arról határoz, hogy egy „tekintélyes és józan eszű”, „a polgári karból” származó tiszteletbeli elnököt választanak, aki az egyletnek „tekintélyt szerez”, és más egyesületekkel kapcsolatot terem.³⁵

Az alapszabályok vizsgálata ezúttal meglepően lehet, mivel azok az esetleges politikai szándékokat, a hatósági retorziót vagy tiltást elkerülendő, nem tartalmazták.³⁶ Mégis úgy vélem, ez a szervezet a társasági egylet karakterét mutatta, és az önképzés a szociabilitás polgári mintáinak meghonosításához, valamint a szakképzett iparosok utánpótlásához járult hozzá.

A következő évtizedekben az érdekvédelem került előtérbe az egyesületek tevékenységében, ami a szakmai specializációval járt együtt. 1895-ben alakult meg a Kassai Asztalossegédek és egyéb Famunkások Szakegylete, mely részben a képzésre koncentrált (szakelőadásokat, szakrajz-gyakorlatokat és nyelvoktatási tanfolyamokat szervezett, versenymunkák készítését szorgalmazta), részben a tagok számára munkaközvetítést, úti segélyeket, a munkanélküliek nyolcheti támogatását, valamint a munkaviszonyból eredő peres ügyekben jogi segítséget biztosított.³⁷ Ez az egyesület tehát az asztalosiparban dolgozók szakmai azonosságtudatának erősítése mellett, a kötelező munkásbiztosítás bevezetése utáni időszakban, az állam által elhanyagolt munkajog terén kívánt segítséget adni, ezáltal a tagság és általában az adott foglalkozást űzők munkavállalóként való emancipálódását mozdította elő.

A katolikus egyház társadalmi aktivitása nemcsak a tanítók, hanem az iparossegédek szervezésében is tetten érhető. „Kassa város ékszerében rég hiányzott a gyöngy, csokrában e virág” – így kommentálta az egyik alapító 1887-ben a Katolikus Legényegylet megalapítását,³⁸ mely alapszabálya szerint a tagok képzését a „vallási és a polgári érzület felgerjesztésével” kapcsolja össze – a korábban látott önképző egyletektől eltérő eszközökkel. A felolvasásokon kívül ugyanis az egyesületi tanítók tartottak a legkülönbébb tárgyakban előadásokat és gyakorlatokat (vallás- és erkölcsstan, hazai történelem, földrajz és természettudományok, polgári ügyiratok szerkesztése és könyvvitel, rajz, torna és ének). Az oktatás, a résztvevők

³⁵ MNL OL K 150. 81. cs. 2078/1870.

³⁶ A belügyminiszter 1877-ben a Kassai Munkások Önképző Egyletét, mely szintén az iparossegédek szabadidejének kulturált eltöltését, valamint a magyar nyelv művelését és „gyökeresítését” tűzte ki célul, arra utasította, hogy alapszabályát a következőkkel egészítse ki: az egyesület „social-demokratikus kérdésekkel nem foglalkozik” (MNL OL K 150. 602. cs. 34231/1877; Gyáni 2002: 163–165).

³⁷ MNL OL K 150. 2612. cs. 8100/1895.

³⁸ MNL OL K 150. 1579. cs. 40322/1887.

igényeihez alkalmazkodva, magyarul, németül és szlovákul zajlott. A politizálást és a „cívódó viselkedést” viszont az egyesület „törvényei” tiltották, mint ahogy a szervezete és irányítása is a római katolikus hitélet követelményeinek betartását, a tanoncok életmódjának szabályozását és ellenőrzését célozta. Fővédnöke a kassai megyés püspök, az igazgatóságba, mely a tagok közötti vitás ügyekben elsőfokú bíróságként járt el, tanárt, lelkészt és iparosmestereket választottak.³⁹ A dékánok az egylet belső rendjéért felelősek, akik „szeretettel és szelídséggel” figyelmeztetik tagtársaikat kötelességeik teljesítésére, ugyanakkor az ifjabbaknak is előírták, hogy a tudomásukra jutott erkölcsi vétségeket az előljáróknak jelentsék.⁴⁰

A katolikus legényegylet, mely 50 fős tanoncotthont tartott fenn, az Adolf Kolping-féle mozgalom kassai meghonosodását jelzi.⁴¹ Azét a centralizált nevelési programét, mely a munkára, a családi életre és ezzel összefüggésben a vidékről a városokba telepedők és az iparban elhelyezkedők társadalmi integrációjára keresett katolikus válaszokat. Az egylet, ahogyan valamennyi Kolping-egyesület, világosan megfogalmazott erkölcsi normákat és magatartásformákat állított tag-sága elé: a szorgalmat, a takarékossgot, a kötelességtudatot, a kölcsönös szeretetet és a keresztyényi alázatosságot, ami egyfelől a munkaviszonyt jellemzi, és a segédet a munkaadó családfői hatalma alá rendeli (ez azt is jelenti, hogy az iparosmester az alkalmazottról mint családtagjáról gondoskodik).⁴² Másfelől egyértelmű szocializációs és mobilitási pályát kínál: a családi életre és az önálló iparoslétre készíti fel az ifjakat, ami az „erkölcsi veszélyeket” rejtő gyári munkával szemben, a „régis és becsületos iparososztály”⁴³ folytonosságát biztosítja.

ÖNSEGÉLYEZŐ EGYLETEK

Lekly Gyula a kassai egyesületek harmadik csoportjába a jótékonyági és az önszegélyező egyleteket sorolta. Az előbbieket száma a dualizmus évtizedeiben intenzíven növekedett, az urbanizációval egyre terjedő szegénység tehát az egyesületi karitászt élénkülését váltotta ki.⁴⁴ A jótékonyági szervezetek és az általuk fenntartott intézmények vizsgálata meghaladná a mostani témánkat, ezért ebben

³⁹ Klekner Alajost, Katinszky Geyzát, Sztudinka Gyulát, Buliczka Edét.

⁴⁰ MNL OL K 150. 1579. cs. 40322/1887.

⁴¹ Adolf Kolping (1813–1865) cipésmesterséget tanult, majd 1845-ben pappá szentelték. 1849-ben Kölnben alapított az iparos ifjúság szakmai és vallási nevelését, kulturált szórakozását, valamint az érdekvédelmét is biztosító egyesületet (Schaeffer 1887).

⁴² A Kolping-egyesületek egyik hazai meghonosítójának szavaival: „Kívánja a katolikus legényegylet, sőt kéri a mestereket, hogy szeretetük családias melegségében részesítsék a szülői háztól elszakadt ifjakat, kik társul szegődtek hozzájuk a munkában, s nekik és családjuknak kenyeret keresni, és tisztességes ellátást biztosítani segítenek” (Ruschek 1887: 313–315).

⁴³ Ruschek 1887: 313.

⁴⁴ A városban az 1838-ban alapított Jótékony Nőegylet, az Izraelita Jótékony Nőegylet (1867), a Kassai Egyházmegye szegény sorsú tanulóit Segélyező Egylet (1867), a Fröbel Nőegylet (1873), a Tízkrájáros Egylet (1880), a Kassai Vallásos és Jótékony Egylet (1889), a Humanitász Jótékony Nőegylet, valamint a Kassai és Abaújtornamegyei Protestáns Patronázs Egyesület

a részben az utóbbiakra, a temetkezési és a betegsegélyező egyletekre koncentrálok, egy újabb szempontot választva: a közösségi szolidaritás, valamint a társulás milyen elveit és hagyományát követték, s az állami szociálpolitika hogyan befolyásolta tevékenységüket?

1871-ben alakult meg az Első Kassai Betegsegélyező Egylet, melynek alapszabályából kiderül, hogy az 1848 óta fennálló Szent Péterhez címzett Temetkezési Egylet tagjai döntöttek a névváltoztatásról. Ennek hátterét nem ismerjük, és a segélyezés korábbi formáiról sincs információnk, az átalakulás mögött mégis a hatékonyabb, egyesületszerű működést (testületei a közgyűlés, a választmány és az igazgatóság), valamint a segélyezés bővítését feltételezhetjük. Nemcsak a tagok pénzbeli támogatását, ingyenes gyógyszerrel való ellátását és orvosi kezelését tűzték ki célul ugyanis,⁴⁵ hanem, ahogy az egyleti alap lehetővé teszi, a beteg tagtársak „felvételére szükségelt helyiség” berendezését is, ahol a „díjtalan ételmezés és a gondos bánásmód” biztosított.

Az 1871-es iratok megőrizték a belépő (alapító) tagok névsorát, akik a szabályzat szerint a temetkezési egylet tagjai lehettek, ezért társadalmi összetételének korábbi, talán az 1848-as eredetig visszanyúló sajátosságaira is következtethetünk.⁴⁶ A teljes tagság (148 fő) azonosítása nem valósulhatott meg, többségük kézműves, a különböző iparszakmák képviselője, valamint segéd és tanonc. Ám a névsorban vagyonos kereskedőket, gyárost, aranyművest és gyógyszerészt is találunk. S ezzel összefüggésben még egy körülményre érdemes felhívni a figyelmet. Az 1871-es statútum lehetővé tette, hogy a tagok a kötelező évi egy forinton kívül, az alaptökéhez egyéb összegekkel is hozzájáruljanak – amivel az utóbbi csoportba tartozók éltek: Spielmann Károly 10, az egylet elnöke, Wandraschek Károly gyógyszerész (aki az 1890-es évek elejéig töltötte be ezt a tisztséget), valamint Pausz Tivadar, Fiedler Gyula, Fröhlich Károly öt-öt, Molitorisz Dániel négy, Szakmáry Károly, Záhr Rezső, Schalkház Lipót vagy Münster Konrád pékmester két-két forintot fizetett.⁴⁷

Ezek az adatok arra utalnak, hogy a betegsegélyező egylet nem kizárólag a biztosítás elvén, tagjai jól felfogott anyagi érdekén alapult, hanem az önszegélyezés jótékonyossággal ötvöződött. Egyesületi intézményt akart ugyanis létrehozni a legszegényebb tagok díjtalan ápolására és ételmezésére, illetve a vagyonosabbak befizetései nagyobb összegűek voltak. A többséget azonban feltehetően a pauperizmustól való félelem, valamint a takarékoság és az előrelátás vezette az egyletbe, mely ezeket az értékeket hosszú évtizedeken keresztül megőrizte. (Elnöke

működött, ezenkívül a Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesület és a Vörös-Kereszt Egylet hozott létre fiókokat (Lekly 1896: 209–211).

⁴⁵ Az egyesület saját orvosa által.

⁴⁶ Az eltelt 23 év alatt a halálesetek és a belépések miatt a tagság nyilvánvalóan módosult.

⁴⁷ A feltétlen bizalmat igénylő pénztárnoki tisztséget az 1870-es évek elején már jelentős vagyonnal rendelkező likörgyáros, az izraelita Szerencsi Mór töltötte be, aki (feltehetően óvadékként) 100 forinttal járult hozzá az egylet tőkéjéhez. Vö. Tóth 2005: 119.

a századfordulón Legányi Samu bútorgyáros volt, aki a három évtizeddel korábbi tagnévsorban is megtalálható.)⁴⁸

A felekezeti alapon szerveződő önsegélyezésre, ahogyan az egész országban jellemző volt,⁴⁹ az izraelitáknál találunk példákat. 1869-ben alakult meg a Kassai Izraelita Kézművesek Kölcsonösen Segélyező Egylete, mely a tagok betegsége esetén és halálakor nyújtott támogatást, ezenkívül a rászorulóknak fainak iparosképzését segítette. Az ortodox hitközséghez csatlakozók szervezték meg az 1890-es évek elején a Kassai Izraelita Jótékony Egyletet, melynek statútuma a közösségi szolidaritás gyakorlatát is rögzítette. A tagok belépéskor legalább két forintot, majd havonta legalább 40 krajcárt fizettek, amiért huzamosabb betegség esetén heti segélypénzben részesültek (ennek összegét nem rögzítették). Elszegényedés és fizetéseképtelenség esetén a támogatásról – méltányossági alapon – a választmány döntött. Egyleti tag halálakor az özvegy vagy a kiskorú árva 25 forint segélyben részesült, amit a rendkívüli befizetésekből fizettek ki. A megbetegedett tagokat az elnök naponta köteles volt meglátogatni, a hét gyásznapon egy talmudtudós imádkozott az elhunyt lelki üdvéért.⁵⁰

Az izraelita egyesületek tagságát sem csupán a legcsekélyebb ráfordítással elérhető egyéni haszon motiválta.⁵¹ A kézművesek a szakma elsajátításának terheit is igyekeztek megosztani, ami a családi reprodukciót és a kisegzisztenciák városi társadalomba illeszkedését segítette, a társulat tehát az egyéni és a csoportérdeket egyaránt szem előtt tartotta. A jótékony egylet nevében is jelezte, hogy az önsegélyezés mellett szerepet szánt a karitásznak is: lehetővé tette a kötelező (és egészen magasnak tűnő) tagdíjakon felüli befizetéseket, amelyekből a fizetéseképtelenné váló szegényeket támogatta. A jótékonykodás ezenkívül az egyesületi jelleget erősítette és a társadalmi-közéleti nyitottságot növelte: a bevételek között adományokra is számított, és évente jótékony célú közvacsorát rendezett. Nem hiányoztak ugyanakkor a vallási és a közösségi rítusok sem (a betegek látogatása, a gyászszertartások, illetve a választmányi üléseket a hanuka utolsó napján tartották), amiből arra következtethetünk, hogy az egyesület a kulturális hagyományok őrzését és a Kassára betelepülő ortodox zsidók közötti kapcsolatok erősítését is lehetővé tette.⁵²

A szolidaritás másfajta tradícióját követte az 1876-ban alakult Kassai Kőműves- és Kőfaragósegédek Segélyegylete. Célja a megbetegedett helyi és bevándorolt (a városban tartózkodó) segédek kórházi ápolása, valamint temetési segélynyújtása, melynek fedezetét a kassai kőműves és kőfaragó céh által 1814-ben

⁴⁸ MNL OL K 150. 122. cs. 22058/1871; *Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1890*. A hasonló reformkori egyletekre Tóth 2005: 132–138.

⁴⁹ Reisz 1988: 942.

⁵⁰ MNL OL K 150. 52. cs. 1008/1869 és 2087. cs. 60841/1891; Korponay 1871: 706–712.

⁵¹ Vö. Reisz 1988: 943.

⁵² Hasonló funkciói voltak a hitközség egyéb intézményeinek: a temetkezési egyletnek, valamint az 1882-ben alakult komaegyletnek, mely a felvételi és az évi tagdíjakból a gyermekágyuk ideje alatt támogatta az anyákat, illetőleg a fiúk számára a tagok közül komákat biztosított (MNL OL K 150. 811. cs. 42831/1880 és 975. cs. 7953/1882).

a közkórház javára tett alapítványi vagyon (420 forint) kamatai és a felvételi díjak biztosították (két és fél forint fejenként). Az egyik legrégebbi és legjelentősebb kassai céh legényszervezete (legénycéh) alakult tehát segélyegyletté, mely rítusaiban, de még a tisztségek terminológiájában is a céhhagyományokat folytatta. A státútum aprólékosan szabályozta a tagfelvétel rendjét: az évente kétszer, májusban és augusztusban tartott választmányi gyűlésen a felszabadított segéd köteles a tanulólevelét és iskolai bizonyítványát bemutatni, ezután a segédek könyvébe írják be, s az elnök és az öregebb ládalegény által aláírt fölvételi könyvet kap. Az öregebb ládalegény, aki az elnökön és a hattagú választmányon kívül a vezetőség tagja, a pénztárat, illetve a pénzfelvételeket felügyeli, és a pénzláda második kulcsát őrzi. Helyettese az ifjabb ládalegény, aki az egyleti események időpontjáról tájékoztatja a tagokat. A segédek a bejelentett évi 5 misén, az úrnapi körmeneten és az „egyletet illető” temetéseken kötelesek megjelenni, a legfiatalabbak az ifjabb ládalegény felszólítására a számukra kijelölt városrészben lakó tagoknak – szintén az egylet rendezvényeiről – „jelentést tesznek”. Ennek elmulasztása esetén 50 krajcárral büntetendők.⁵³

A kőműves- és kőfaragósegédek egylete az egyik legnépesebb szervezet volt a hasonló önszegélyező egyesületek között (létszáma 1879-ben 200 fő), és a kötelező munkásbiztosítás bevezetése után is tevékenyen működött.⁵⁴ Státútuma arra utal, hogy a nem részletezett és minden bizonnyal a szokásrendet követő segélyezés a segédek életmódjának, valamint a patriarchális személyközi kapcsolatoknak a szabályozásával egészült ki. A tagság összetartozását és az információk áramlását ugyanakkor a városi térben kiépített élénk kommunikációs hálózat biztosította.

Betegségi és baleseti ellátásra a gyári alkalmazottak is rászorultak, amit a vállalati egyletek nyújthattak. Kassán a Fleischer és társa Gépgyár és Vasöntöde Munkásainak Betegségélyező Egyletéről vannak (egymásnak ellentmondó) adataink. Münster Tivadar polgármester 1882-ben írt jelentése szerint, mivel a belügyminiszter által kért alapszabály-módosítást nem hajtották végre, a „cégvezető bejelenti, hogy az egylet nem alakul meg”.⁵⁵ Az előző évben viszont az egyesület bevételeiről és kiadásairól készült egy kimutatás,⁵⁶ azaz (talán eltérő feltételekkel) korábban is működött. A német nyelven készült alapszabály, valamint a miniszteri kifogás rendelkezésre áll, amiből megismerhetjük, hogy az 1880-as évek elején a gyár a segélyezés miféle gyakorlatát kívánta megvalósítani, és ez a hatalommal milyen konfliktust okozott.⁵⁷

⁵³ MNL OL K 150. 1129. cs. 14757/1883.

⁵⁴ Az ács- és molnárszegédek temetkezési egylete 1877-ben, a férfi és női szabó ifúság betegségélyező egylete 1878-ban alakult meg (MNL OL K 150. 682. cs. 11360/1878; Lekly 1896: 209–211).

⁵⁵ MNL OL K 150. 974. cs. 4707/1882.

⁵⁶ A bevételek összege 1040 forint, a betegségélyezésre és a temetkezési járulékokra fordított kiadásoké 524 forint.

⁵⁷ A céget 1869-ben Müller János alapította, és többszöri tulajdonosváltás után, 1881-ben vette át Fleischer Gusztáv vaskereskedő és Schirger Gusztáv gépgyáros. Az üzem a századfordulón kb. 120 munkást foglalkoztatott; mezőgazdasági gépei, malom- és szeszgyári berendezései a hazai

A statútum szerint az egyesület alapítókéje a gyári betegsegélyező tőkén kívül⁵⁸ a belépési illetékekből (50 krajcár), a büntetésekből és a munkások befizetéseiből áll. Utóbbi a bérekhez igazodik: a napi másfél forintnál többet keresők hetente 20 krajcárt, az egy és másfél forint közötti jövedelműek 15, az egy forint alatti napi bérrel rendelkezők 10, végül a tanoncok heti öt krajcárt fizetnek – pontosabban a munkáltató ennyit vont le a keresetükből. A kényszerbiztosítás elve érvényesült tehát, az alapszabály az egyesületi tagságot valamennyi munkás számára kötelezővé tette; s épp ez az a pont, melyet a belügyminiszter nem hagyott jóvá (a „gyári munkások arra, hogy az egyesület tagjai legyenek, nem kötelezhetőek”).⁵⁹

Milyen ellátásra számíthattak az alkalmazottak? A betegségi járulék a négy fizetési kategóriához igazodott (napi 80, 60, 40 és 10 krajcár), a negyedik hónaptól ennek felét kapták, fél év után minden segélyezés megszűnt. A családtagok a városi közkórházban díjmentes ellátásban részesültek, a családnélküliek kezelési költségét azonban levonták a járulékukból. A temetési költségekhez az egyesület 26 forinttal járult hozzá, baleset és rokkantság esetén „segély igényelhető”, ennek egészére a 10 éves tagsággal rendelkezők tarthatnak igényt. Ha a balesetet szenvedők és a rokkantak könnyebb egyleti vagy gyári munkára képesek, azt kötelesek voltak elvégezni, ellenkező esetben egyleti igényük megszűnt. A vállalatot elhagyó munkások egyesületi jogait elveszítették (a befizetett összeget nem lehetett visszaigényelni), de a munkahiány miatt elbocsátottak tagok maradhattak, amennyiben a befizetéseket továbbra is teljesítették.⁶⁰

A Fleischer és társa Gépgyár Betegsegélyező Egyesülete messze távolodott nemcsak a filantrópia eszméjétől, hanem az önkéntesség kívánalmától is. Az állam közbe is avatkozott a szabad társulás liberális elvének védelmében, fontosabbnak ítélve azt a munkások szociális ellátásánál. Utóbbi a vállalatban belüli gyámügyi kötelek részeként valósult (valósulhatott volna) meg, az egyesület voltaképp ezt intézményesítette. A segélyezésre szánt tőke a munkabérekéből származott, a munkaadó ezt nem egészítette ki, ellenben felhasználását, az ellátás módját és mértékét bürokratikus szabályozta. A munkásokat jövedelmi kategóriák szerint differenciálták, és a családtagok vagy a hosszabb ideje a gyárban dolgozók előjogokat élveztek. Az alkalmazottak a betegségi ellátás mellett baleseti és rokkantsági segélyben részesülhettek, ez azonban nem járt automatikusan („rokkantsági segély igényelhető”), és a tulajdonos a balesetet szenvedőket és a rokkantakat is munkára kötelezhette. Mindez a fegyelmelés akár a vállalati önkény eszköze is lehet, s a *Treu- und Fürsorgepflicht* elvi kölcsönösségéből úgy tűnik, a munkáltató sokkal inkább a hűség biztosítására, mint a gondoskodás morális kötelezettségére törekedett.

piacokon kívül Csehországban, Galíciában, Belgiumban és Németországban is keresettek voltak (Kerekes 1913: 59–60; Deil–L. Szabó 1896: 226–247).

⁵⁸ Ez szintén a korábbi működésre utal.

⁵⁹ MNL OL K 150. 974. cs. 4707/1882.

⁶⁰ MNL OL K 150. 974. cs. 4707/1882.

ÖSSZEGZÉS

A dualizmus kori kassai egyesületek közül mutattunk be néhányat, legtöbbször csupán az alapszabályokat és egy-egy tagnévsort felhasználva, ezért összegzésünk hipotézisszerű lehet, a téma további kutatást igényel.

A társasegyletek társadalmi összetételére koncentráltunk. A Társalgási Egylet (a Nagy Kaszinó) a vagyonos kereskedőket és iparosokat, valamint a városi tisztviselőket már 1848 előtt befogadta, ez társadalmi presztízszük kifejezésének új formája lehetett, e szerint is differenciálva a reformkori városlakókat.⁶¹ A következő évtizedekben a kaszinó a középosztályi elit exkluzív egyesületévé vált, ahogy az egyik előjárója megfogalmazta, „városunk társadalmának központja”,⁶² mégsem lehetünk biztosak abban, hogy a település különböző műveltségi csoportjai közötti kulturális, illetve tudati különbségeket a közös tagság feloldotta volna. Elég csak az 1870-es években betelepülő Lekly Gyulára utalni, aki nemzetiségi alapon disztigvál a „polgárság” és az „intelligenzia” között.

A Polgári Társaskört alapító iparos és kereskedő kispolgárok a társas élet középosztályi mintáit követték, és a polgári értékrendet akarták „szilárdítani”, a műveltségben, a szakavatottságban és a hazafiságban jelölve meg annak fontosabb összetevőit. Az ajánlási rendszer szintén a Társalgási Egylet gyakorlatát adaptálta, és voltak közös tagjaik is, igaz, aktívabb szerepet a Társaskörben az igazgatónak választott egy-egy tanító vagy városi aljegyző töltött be. A vármegyei tisztviselőket és a földbirtokosokat a Nagy Kaszinó exkluzivitása és városi egyesületté alakulása feltehetően nem elégítette ki, ők a Kassai Kaszinóhoz csatlakoztak, ami a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi elkülönülést valósíthatta meg. A zsidó társaskör megalakulása, valamint az izraeliták részvétele a Társalgási Egyletben pedig arra utal, hogy a társadalmi beilleszkedés egyéni stratégiái, a középosztályi egyesületi forma adaptálása, valamint a felekezeti kötődések egymás mellett és nem egymást kizárva voltak jelen.

A reformkori vagyonos, részint a „vállalkozók előfutárainak”⁶³ minősíthető kereskedők és gyárosok leszármazottainak egyesületi részvétele társadalmi státuszuk változására utalhat. Moll József 1868-ban a Torna Egylet alelnöke, az 1873-ban alakult Fröbel Egylet választmányában Záhr Rezsóné, Novelly Sándorné, Spielmann Károlyné, továbbá Laszgallner Ágoston lányai, Benczúr Geyzáné és Aranyossy Lászlóné kapott helyet,⁶⁴ a Korcsolyázó Egylet alakuló közgyűlésén 1874-ben Záhr Rezső, ifj. Novelly Sándor, Fiedler Gyula, Szakmáry Károly és Laszgallner Berti vett részt. A tőkés korszak vállalkozóit nemcsak befogadó, hanem egyre nagyobb befolyásra juttató kereskedelmi grémium által kezdeményezett Kereskedő Kaszinóban Szakmáry Károly és Spielmann Károly

⁶¹ Ugyanez a tendencia jellemző a pesti Nemzeti Casinóban is (Tóth 2005: 142–154).

⁶² Mártonffy (szerk.) 1887.

⁶³ Róluk Bácskai 1989.

⁶⁴ Benczúr Kassa főügyésze és az evangélikus egyház felügyelője, Aranyossy ügyvéd, a helyi takarékpénztár elnöke (Kerekes 1913: 37).

töltött be vezető tisztségeket.⁶⁵ Ezek a családok a középosztályi elit részévé váltak, egyesületi tagságuk talán éppen ezt a folyamatot, új társadalmi kapcsolatok kiépítését, (modern) polgári azonosságtudatuk erősítését (pl. jótékonykodás, a polgári életforma megszilárdítása) segítette.⁶⁶ A nevek vizsgálata azonban még valamire felhívja a figyelmet. Egymással rokonságban álló famíliákról van szó, azaz a hagyományos társadalmi kötelékek sem zárhatók ki az egyesületeket szervező és működtető tényezők közül.

A következő szakaszban a műveltség és az (ön)képzés eszmetörténeti kontextusait vizsgáltuk, és azt, hogy ez milyen egyesületi miliókben jutott kifejezésre. A dalárdákban, ahogy a Vormärz német mintáiból ismerjük, a liberális, a demokratikus és a nemzeti eszme együtt volt jelen;⁶⁷ arról viszont kevesebb információ van, miként fest ez az 1867-ben többségében német polgárok részvételével alakult kassai dalegylet esetében. A nevében a magyar jelzőt viseli, az alapszabálya is magyar nyelvű, mely a tagfelvétel és a társulás demokratizmusára helyezi a hangsúlyt. 1870-ben a Beethoven-centenáriumot ünneplik, néhány évvel később Nagyváradon Liszt *Szekszárdi miséjét* adják elő, és a mestert Kassára invitálják. Úgy tűnik tehát, hogy a dalegyletben a németes műveltség, a lokális kötődés és a patriotizmus egyaránt önkifejezést találhatott.⁶⁸ Ám idővel az efféle pluralizmust nélkülöző nacionalizmus is közösségszervező tényezővé vált. Voltak egyletek, például a kereskedő ifjaké, az asztalossegédeké vagy a Kereskedő Kaszinó, melyek

⁶⁵ A felsoroltak Kassa legtekintélyesebb, a kereskedést a 19. század első felében korszerűsítő, gyár-alapítással, banktevékenységgel kiegészítő családjainak örökösei. Ifj. Moll József egyik alapítója a kassai gőzmalomnak és az olajgyárnak, továbbá Flachbart Sámuellel társulva, apai nagybátyja, Moll Károly kereskedését vette át. (Ez később Flachbart tulajdonába került, Józseffel pedig apai ágon kihalt a Moll család.) Ifj. Novelly Sándor apja fűszerkereskedését örökölte, háztulajdonos, a Kassai Takarékpénztár igazgatósági tagja, az üzletet viszont Szakmáry Kálmánnak adta el. (Szakmáry az 1860-as évek elején féltestvérével, Záhr Rudolfal gyarmatáru-nagykereskedést alapító Szakmáry Károly fia.) A kassai cukorgyár alapításában részt vevő posztó-, norinbergi áru- és vegyeskereskedő Lasz gallner Ágoston örökösei közül Albert dohányárutózsde, Ödön a csányi mûmalom igazgatója lett. A takarékpénztárat megszervező Fiedler Károly egyik fia, Gyula önálló kereskedést nyitott, mely haláláig, 1881-ig működött, a másik fiú, Károly földbirtokából élt. A reformkori kassai polgárság különböző csoportjainak, illetve egy-egy család történetének részletesebb nyomon követése a 19. század második felében önálló kutatást igényel. Kerekes György az 1910-es évek elején nosztalgiával, az egykori polgárságot idealizálva vonja meg a mérleget, amiben talán a „modern” polgárokkal szembeni idegenkedése is benne rejlik. „A magyar polgár-famíliák nyomtalanul eltűnnek. A 40-50 évvel ezelőtt élt gazdag családokról hiába kérdezősködünk. A nagyapa hatalmas, híres, tekintélyes patricius volt, de hol az unoka? [...] A régebbi kassai kereskedőcsaládokból mindössze a Lasz gallner, Bászél, Spielmann, Fiedler, Szakmáry, Novelly, Cettó, Wandracsek család ivadékait találjuk Kassán, s ezeket is kismértékben kereskedő pályán. Ez a gyakorlati magyarázata annak, hogy nekünk tősgyökeres polgárságunk nincs, hogy nálunk a polgári öntudat hiányzik, hogy ami polgárságunk van, az nem szilárd, mert nincs a múltban erős gyökere” (MNL OL K 150. 33. cs. 2217/1868; 240. cs. 33930/1873 és 329. cs. 46231/1874; Kerekes 1913: 5–6, 37, 40, 47–48, 57–59, 73–74, 239).

⁶⁶ Vö. Bácskai 2006: 29–35. A „rendi keretek közötti” polgárosodásról az általunk vizsgált városban Czoch 2009b: 94–148.

⁶⁷ Papházi 1997: 53.

⁶⁸ *Kaschauer Zeitung (Kassa-Eperjesi Értesítő)* 1872. 9. 25. A hasonló szellemiségű pozsonyi dalárdáról és a német egyesületekről Mannová 2002: 65–82.

tagjaik magyarul tudásának fejlesztését (a nyelv „gyökeresítését”) is célul tűzték ki, ez a kommunikációt, a társadalmi kapcsolatok bővítését szolgálta. A Nemzeti Kör és utódja, az Abaúj-Torna vármegyei és Kassai Közművelődési Egyesület azonban a magyarosítás (vagy a „visszmagyarosítás”, azaz az etnikai folytonosság helyreállítás) radikalizálódó politikai programját követte,⁶⁹ melynek retorikájában Kassa a nemzeti múlt hagyományainak őrzőjeként jelent meg.

A műveltség elsajátítási módja ugyancsak differenciálta a kassai egyesületeket. A jogakadémián alakult önképzőkör és dalkör tagjai a képzettséget és a műveltséget (melynek része a zenei-esztétikai tudás) belső igényként, az autonóm társas élet keretében szerezték meg. A Katolikus Legényegyletben viszont tekintélyes előjárók a keresztény valláserkölc s szellemében nevelték a tanoncokat, ami az életforma szabályozását is magában foglalta. A katolikus néptanítók egyletében az önképzést, valamint a népnevelést ugyancsak az egyházi hatóságok felügyelték.⁷⁰ Ezek a változások nem hagyták érintetlenül az egyesületek szervezetét sem. A jogakadémiai diákok maguk alakították ki az együttműködés szabályait, az egyén határozta meg a közösséget. A katolikus egyletek ezzel szemben a szociabilitás újkonzervatív eszmeiségét valósították meg: a társas viszony bürokratizált szabályai váltak elsődlegessé, az individuum szabad cselekvését, például a politizálás lehetőségét a Katolikus Legényegyletben nem az állam, hanem az „egyesület törvényei” korlátozták.⁷¹ (Ezek a szervezetek: a néptanítók egylete vagy a jogakadémiai olvasókör megalakulása után létrejött Kassai Jogász Egylet⁷² a hivatásrendiség társadalomszervező erővé válását is jelzik.)

Az önszegélyező egyletek terjedésének okairól és a tagok motivációiról az alapszabályok kevés támpontot adnak. Az 1850–1860-as években a céhen kívüli és a bomló céhekben dolgozó iparoslegények között minden bizonnyal nőtt azok száma, akik nem válhattak önálló mesterré, de a mesterek közül sokakat szintén az egzisztenciális bizonytalanság, a proletarizálódás fenyegette. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a bemutatott egyletek többsége nemcsak a takarékoságon alapuló önszegélyezést valósította meg, hanem a rászoruló tagok támogatását is, oly módon, hogy az ne váljon számukra megalázóvá vagy ellenőrzésük eszközévé.

A közösségi szolidaritás sokféle hagyománya sem zárható ki e társulásokat létrehozó tényezők közül. Az 1848-as gyökerekig visszanyúló Első Kassai Betegségélyező Egylethez tekintélyes kereskedők⁷³ és honoráciorok is csatlakoztak, a többség mégis talán ahhoz a kézműves kultúrához kötődött, melyben a köl-

⁶⁹ Lekly Gyula úgy fogalmaz, hogy az egyesületet a „város szomszédságában lakó, teljesen magyar nevű, de időközben egészen eltörtosodott lakók visszamagyarosításának érdeke teszi szükségessé” (Lekly 1896: 209–211).

⁷⁰ A katolikus egyház társadalmi aktivitását mutatja az 1893-ban megalakult Katolikus Olvasókör is (MNL OL K 150. 2359. cs. 54704/1893).

⁷¹ Szabó 2003: 18–19.

⁷² MNL OL K 150. 1682. cs. 4705/1888.

⁷³ A már jól ismert Spielmann Károlyt, Záhr Rezsőt, Szakmáry Károlyt, Fiedler Gyulát és Lasz gallner Ágostont említhetjük.

csönösségnek meghatározó értéke volt.⁷⁴ A szakmák szerint alakuló és a céhek vagy a legénycéhek rítusait tovább éltető temetkezési és segélyegyletek ugyancsak arra utalnak, hogy az egykori városi élet korporatív természetű a későbbi évtizedekben is társadalomszervező erő maradt. Ezt a mintát adaptálták az izraelita kézművesek a saját egyesületük megalakításakor, akik számára a karitás (a Kassai Izraelita Jótékony Egylet tagjaihoz hasonlóan) nem kizárólag az anyagi támogatást, hanem beteg társaik látogatását, a gyászszertartásokon való részvételt és az imák felajánlását jelentette.

A Fleischer és társa Gépgyár Betegsegélyező Egylete viszont már a kényszerközösségen alapuló, centralizált, a tagokat különböző szempontok (pl. a jövedelem, a családi állapot) szerint differenciáló ellátást valósított meg, ami sok tekintetben az állami munkásbiztosítást előlegezte meg. Ám az önszegélyező egyletek működését, melyek az 1890-es években a munkajogra, illetve a munkanélküliek és a rokkantak ellátására koncentráltak,⁷⁵ ennek bevezetése sem gátolhatta meg.

A vidéki városiasodásnak a 19. század második felében számos tényezője lehet; ezek között az egyesületi élet történeti vizsgálata elhanyagoltnak tűnik. Kassán az 1840-es években néhány, fél évszázaddal később több mint 60 egyesület működött,⁷⁶ ami nemcsak a város fejlődéséről, hanem a polgári átalakulás és a társadalom szerveződésének sokszínűségéről is tanúskodik. A Torna Egylet, a Korcsolyázó Egylet és a még nem említett Kerékpár Egyesület⁷⁷ az életforma hasonlósága vagy legalábbis a szabadidő eltöltésének módja szerint szervezte a csatlakozó polgárokat kisközösségekké. Az 1882-ben alakult Kassa Szépítését Előmozdító Egylet, mely célkitűzéséhez: a város nyilvános tereinek és utcáinak csinosításához a „szabad királyi város közönségének” mint az egylet védnökének a támogatását remélte, a lokálpatriotizmusra, illetve a kassaiakra mint szimbolikus közösségre épített,⁷⁸ míg a társasegyletek ezt a polgárságot tagolták sokféleképpen. Az önszegélyező egyletek némelyike a korporatív, a Kassai Polgári Lövészegylet a „rég” polgári hagyományokat éltette tovább,⁷⁹ a hivatásrendek is megjelentek a saját egyesületeikkel a város társadalmi terében, de az ipari koncentráció és a munkásság társadalmasodása szintén új típusú egyesületek alakításához vezetett. A tagság, valamint egy-egy feltűnően aktív egyesületi szereplő életútjának a vizsgálata viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a strukturális elvek számbavétele aligha elegendő, azokat ugyanis az egyéni kezdeményező-készség, az egyedi motivációk és érdekek alakították.

⁷⁴ Sibalis 1989: 1–30.

⁷⁵ Ilyen volt az 1895-ben alakult Kassai Vas- és Fémmunkások Egylete (MNL OL K 150. 2616. cs. 33449/1895).

⁷⁶ Lekly 1896: 209–211.

⁷⁷ MNL OL K 150. 2617. cs. 43581/1895.

⁷⁸ MNL OL K 150. 977. cs. 15575/1882.

⁷⁹ A társaságnak az 1860-as évek elején 140 tagja volt, a lövészkirály, vagyis a legjobb lövész 1848 és 1862 között Novelty Antal (MNL OL K 150. 1470. cs. 20761/1886; Kerekes 1913: 150–151).

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K 150. Polgári kori egyesületek.

Kassai Kalauz. Czim-Naptár, 1890–1896, 1900.

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1. kötet. Budapest, 1882.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 56.) Budapest, 1915.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 61.) Budapest, 1916.

Kaschauer Zeitung (Kassa-Eperjesi Értesítő), 1872.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 15–38.

Czoch Gábor 2009a: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In: Czoch Gábor: „*A városok szíverek*.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Kalligram, Pozsony, 149–164.

Czoch Gábor 2009b: A polgárság és a polgárjog változásai Kassán a 19. század első felében. In: Czoch Gábor: „*A városok szíverek*.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Kalligram, Pozsony, 94–148.

Deil Jenő – L. Szabó Endre 1896: Ipar és kereskedelem Kassán. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Apolló, Budapest, 226–247.

Gyáni Gábor 1995: Elkülönülés és egyesülés. Szegregáció és egyesületek a dualizmus kori Vásárhelyen. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 4*. Csokonai, Debrecen, 181–190.

Gyáni Gábor 2002: „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: Gyáni Gábor: *Történelemszövegek*. L'Harmattan, Budapest, 161–173.

Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan, Budapest.

Kerekes György 1913: *A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913*. Országos Ipartestület, Budapest.

Korponay János 1871: *Abaúj vármegye monographiája*. Szerzői kiadás, Kassa.

- Koudela Pál 2005: *A kassai polgárság 1918 előtt és után*. (PhD-értekezés, kézirat.) Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Kövér György 1995: Kisvárosi elit társaságok. Hajdúböszörmény a két világháború között. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) Csokonai, Debrecen, 217–222.
- Köves Károly 1931: *A 400 éves Lőcsei-ház és a 63 éves Kassai Polgári Társaskör*. Athenaeum, Kosice.
- Kruppa, Erika 1992: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow, 1800–1850*. Oldenbourg, München.
- Lekly Gyula 1885: *A közművelődési egyesületek és Kassa*. Kassai Nemzeti Kör, Kassa.
- Lekly Gyula 1896: Kassa társadalma. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Apolló, Budapest, 209–211.
- Máday Izidor 1907: *Az országos állatvédő egyesület huszonötévi működése és az állatvédelmi törekvések Magyarországon*. Grimm Gusztáv, Budapest.
- Mannová, Elena 2002: Die Pressburger Deutschen und ihre Vereine im 19. Jahrhundert. (Vornationale Identität im multiethnischen urbanen Raum.) In: Kriegleder, Wynfried – Seidler, Andrea – Tancer, Jozef (Hgg.): *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*. Lumiere, Bremen, 65–82.
- Mannová, Elena 2006: Associations in Bratislava in the Nineteenth Century: Middle-class Identity or Identities in a Multiethnic City? In: Morton, Graeme – de Vries, Boudien – Morris, Robert (eds): *Civil Society, Associations and Urban Places*. Ashgate, Aldershot, 77–86.
- Márai Sándor 2008: *Egy polgár vallomásai*. Helikon, Budapest.
- Mártonffy Márton (szerk.) 1887: *Kassa Eperjesért. A Kassai Társalgási Egylet emléklapja*. Werfer Nyomda, Kassa.
- Pajkossy Gábor 1993a: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* (15.) 2. 6–9.
- Pajkossy Gábor 1993b: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (3–4.) 4. 103–109.
- Papházi Tibor 1997: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 930–946.
- Ruschek Antal 1887: *A katolikus legényegylet magyar földön*. Szent István Társulat, Budapest.
- Schalkház Lipót 1944: *Dalos Kassa. A Kassai Zenekedvelők Koszorús Dalegyletének története. 1907–1942*. Grafika, Kassa.
- Schaeffer Sebestyén 1887: *Kolping Adolf életrajz*. Magyar Kolping Szövetség, Budapest.
- Sibalis, Michael 1989: The Mutual Aid Societies of Paris, 1789–1848. *French History* (3.) 1. 1–30.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Hornyánszky, Budapest.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Budapest.